

De locomotief weer op stoom

De economie van de Bondsrepubliek in 1990

De Bondsrepubliek heeft de laatste jaren een opmerkelijk gunstige economische ontwikkeling doorgemaakt. Ook de verwachtingen voor 1990 en 1991 zijn gunstig. In dit artikel schetst de auteur de achtergrond van het economische herstel van de Bondsrepubliek sinds de terugslag aan het begin van de jaren tachtig en analyseert hij de ontwikkelingen in de economie van de DDR. De monetaire unie en de uiteindelijke vereniging van de BRD en de DDR hebben belangrijke gevolgen voor de Duitse economie. Ook al lijkt de Bondsrepubliek sterk genoeg om de kosten van een dergelijke ontwikkeling te kunnen opbrengen, het blijft voorsnog onduidelijk of er een tweede 'Wirtschaftswunder' zal optreden.

DR. C.W.A.M. VAN PARIDON*

De Bondsrepubliek is terug van weggeweest. Deze constatering lijkt niet alleen op te gaan voor de politiek en de media, maar evenzeer voor de economische ontwikkeling. Terwijl de laatste tien jaar de aandacht tamelijk beperkt was, lijkt men nu, in het tijdperk van grote veranderingen in Oost-Europa, weer terdege te beseffen welk belang de beleidsdaden in Bonn voor de verschillende economieën kunnen hebben.

Vijftien jaar geleden werden Japan en de Bondsrepubliek in een adem genoemd, als landen met een opmerkelijk hoge groei, een sterke export en een gunstige betalingsbalans. Juist de twee landen die de tweede wereldoorlog hadden ontketend en verloren, maakten na die oorlog een ongekend snelle ontwikkeling door. In de jaren zeventig werden ze beschouwd als de 'locomotieven' die na de oliecrisis de Westerse landen er weer boven zouden kunnen helpen.

Japan is er sindsdien in geslaagd haar positie en faam nog verder uit te bouwen. Die van de Bondsrepubliek is in de tussentijd echter toch enigszins verbleekt. Stagnerende groei en oplopende werkloosheidscijfers deden een beeld ontstaan dat ook de Bondsrepubliek besmet was geraakt door het Eurosclerose-virus, met alle negatieve gevolgen van dien. Als er over de Bondsrepubliek gesproken werd, dan betrof het vaak al dan niet vermeende, negatieve punten als de sterke regelgeving op velerlei terrein, de omvangrijke ondersteuning van talloze bedrijfstakken, de invloed van de vakbeweging, en meer algemeen het ontbreken van een duidelijk perspectief in het economisch beleid. Mede door deze punten raakte de Bondsrepubliek enigszins uit de belangstelling.

Ten onrechte, zo is het laatste jaar op dramatische wijze gebleken. Gedeeltelijk is dit terug te voeren op de opmerkelijk gunstige ontwikkeling die de Bondsrepubliek de laatste jaren heeft doorgemaakt, waardoor zij weer tot de

OESO-landen gerekend kan worden met de hoogste groei-cijfers. Nog belangrijker echter zijn de ontwikkelingen in Oost-Europa, en met name die in de DDR, die de Bondsrepubliek weer midden in de publieke discussie hebben gebracht. Hereniging van Duitsland, ondersteuning van de DDR in enigerlei vorm, hulp voor Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije en nu ook Roemenië, steeds weer kwam in deze discussie de centrale positie van de Bondsrepubliek duidelijk naar voren.

Van sclerose naar herstel?

De wereldeconomie is in de jaren tachtig gekenmerkt geweest door twee opvallende gebeurtenissen: een zware economische crisis en vervolgens de langste opgaande fase na de tweede wereldoorlog. Sommige landen, met name Japan, leken hierdoor nauwelijks beïnvloed. In de Verenigde Staten en in Europa zijn crisis en herstel beter waarneembaar geweest.

Ook de Bondsrepubliek vertoonde dit patroon¹. Terwijl de economische groei in de jaren zestig uitkwam op 4,5% en in de jaren zeventig nog op 2,7%, daalde dit cijfer tot 2% in de jaren tachtig. Dit laatste cijfer wordt daarbij zeer positief beïnvloed door de resultaten in 1988 en 1989. Zonder deze twee jaren kwam de groei op nauwelijks 1,5%

* De auteur is als stafmedewerker verbonden aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

1. Gebruik is gemaakt van de volgende publikaties: Sachverständigenrat, *Weichenstellungen für die neunziger Jahre*, Metzler-Poeschel, Stuttgart, 1989; Bundesministerium für Wirtschaft, *Jahreswirtschaftsbericht 1990*, Bonn, 1990; en OESO, *Germany, economic survey*, Parijs, 1989.

Tabel 1. De economie van de Bondsrepubliek in de laatste 10 jaar

	1979-82	'82-87	'87-89
Groei bnp	0,2	1,7	3,1
Groei particuliere consumptie	-0,2	2,3	2,6
Groei investeringen in machines	-2,9	4,8	7,4
Groei overheidsbestedingen	1,2	1,8	1,0
Groei binnenlandse vraag	-1,2	1,6	3,0
Bijdrage van het buitenland	1,3	3,9	3,5
Investerings in machines (% van bnp)	8,2	8,1	8,9
Totale investeringen (% van bnp)	22,0	20,4	20,5
Arbeidsproductiviteit	0,8	1,9	2,1
Inflatie	4,4	2,5	1,9
Brutoloonkosten per werknemer	5,2	3,2	3,1
Groei aantal arbeidsplaatsen	-0,4	0,2	0,9
Werkloosheid	5,1	8,9	7,6
Uitgaven overheid (% van bnp)	49,0	49,3	47,3
Financieringssaldo (% van bnp)	-3,1	-2,0	-1,6

Bron: Sachverständigenrat, *Weichstellungen für die neunziger Jahre*, Metzler-Poeschel, Stuttgart, 1989.

uit. Alhoewel er sinds 1983 weer sprake was van een opgaande lijn, bleven de groeicijfers, net als in de meeste Europese economieën, aanvankelijk achter bij het OESO-gemiddelde. Tabel 1 bevat de gegevens van een aantal belangrijke variabelen over de periode 1980-1989.

De recente opleving in de economische groei van de Bondsrepubliek is vooral teweeggebracht door investeringsuitgaven en door export. Voor 1986 werd de groei voornamelijk door de export gestimuleerd. De binnenlandse vraag werd sterk afgeremd door een restrictief monetair beleid van de Deutsche Bundesbank, zoals dat vanaf 1979 was doorgevoerd om de versnellende inflatie te kunnen beteugelen. Daarbij zorgde de dalende DM, tegenover de dollar, in de periode tot 1984 niet alleen voor een reële inkomensdaling, maar ook voor veel onzekerheid bij financiers. De hieruit volgende hogere risicopremie deed de investeringen nog verder afnemen. Ten slotte ontbraken ook vraagimpulsen van de overheid. Dit was een gevolg van het streven van de regering-Kohl, aan het bewind sinds 1982, om de overheidsuitgaven weer beter onder controle te krijgen, maar ook van een voorkeur voor een 'supply-side'-politiek waarin economische groei via een verbeterd functioneren van allerlei relevante markten werd nagestreefd in plaats van een verdere verhoging van de overheidsuitgaven.

Dit pakket van maatregelen zorgde voor een terughoudende opstelling bij consumenten en investeerders. Daaraan kon een nog steeds toenemende export aanvankelijk niets veranderen. De omslag kwam eigenlijk pas goed op gang toen het economische herstel ook in de andere landen van de Europese Gemeenschap doorbrak. Het gevolg was een sterke stijging van de investeringen in die landen, waardoor de export van de Bondsrepubliek, vanouds sterk op investeringsgoederen georiënteerd, een extra impuls kreeg. Tegelijkertijd vond in 1986 de eerste ronde plaats van een herziening van de inkomstenbelasting in de Bondsrepubliek, waardoor de particuliere consumptie begon op te lopen. De beschikbare productiecapaciteit werd steeds beter benut, wat ondernemers aanzette tot uitbreidingsinvesteringen². De winstgroei in de daaraan voorafgaande jaren maakte deze beslissing ook veel gemakkelijker.

De terughoudende investeringsontwikkeling in de Bondsrepubliek dateert al van de jaren zeventig, zoals overigens in de meeste OESO-economieën. Japan echter heeft in de recente jaren juist een enorme toeneming in de investeringen laten zien³. Momenteel ligt de totale investeringsom, in procenten van het bnp, in Japan op ongeveer

Tabel 2. Arbeidsmarktsituatie in de Bondsrepubliek Duitsland

	Werkenden (in mln.)	Werklozen (in mln.)	Openstaande betrekkings (in mln.)	Werkloos- heid (in %)
mrt. 1987	27,09	2,24	0,17	7,6
sept. 1987	27,15	2,24	0,18	7,6
mrt. 1988	27,24	2,27	0,18	7,7
sept. 1988	27,35	2,23	0,18	7,5
mrt. 1989	27,61	2,03	0,22	6,8
sept. 1989	27,70	2,01	0,28	6,8
jan. 1990	27,89	1,97	0,32	6,8

Bron: Bundesanstalt für Arbeit, *Arbeitsmarktzahlen*, december 1989, Nürnberg, 1990.

36%, tegenover 20% in de Bondsrepubliek en de Verenigde Staten. Investerings betekenen niet alleen een uitbreiding van de productiecapaciteit, ze vormen vooral het medium, waardoor technologische vernieuwingen in producten en productieprocessen doorgevoerd kunnen worden. Juist door dergelijke structurele veranderingen wordt de concurrentiepositie op de langere termijn fundamenteel beïnvloed. Het moge duidelijk zijn dat dit in de toekomst Europa en de Verenigde Staten nog voor ernstige verrassingen kan plaatsnemen.

De concurrentiepositie van de Bondsrepubliek lijkt, ook gelet op het zeer grote overschot op de lopende rekening, vooralsnog niet dramatisch afgenomen⁴. Ze werd zeker begunstigd door een gematigde prijsontwikkeling⁵. Dit werd veroorzaakt door een gematigd restrictief beleid van de kant van de Deutsche Bundesbank, een sterke munt ten tijde van sterke internationale prijsbewegingen, en een gematigde loonontwikkeling.

De gematigde loonontwikkeling heeft zeker ook bijgedragen tot het recente herstel op de arbeidsmarkt. Daar heeft het lange tijd niet naar uitgezien. In het begin van de jaren tachtig nam het aantal arbeidsplaatsen sterk af en steeg de werkloosheid naar ongekende hoogte. Het aanvankelijk prille economische herstel gaf nauwelijks respijt op de arbeidsmarkt. Terwijl in de Verenigde Staten het aantal banen explosief toenam, volgde de Bondsrepubliek het gemiddelde Europese patroon. Pas in de recente jaren is het aantal arbeidsplaatsen weer beduidend gaan stijgen, met gunstige consequenties voor de werkloosheid. Deze ontwikkeling frappeert te meer, daar juist in de laatste jaren de toestroom van 'Aus- und Übersiedler' enorm is toege-

2. Wellicht zijn deze investeringen mede teweeggebracht door verwachtingen aangaande Europa 1992. Zie in dit verband ook C.W.A.M. van Paridon, *De Duitse economie en Europa 1992*. Ook voor de Bondsrepubliek een uitdaging, *Internationale Spectator*, jg. 43, blz. 564-571.

3. Zie ook het eerste hoofdstuk in de OESO, *Economic outlook*, nr. 46, Parijs, 1989, waarin uitgebreid aandacht wordt besteed aan het investeringsverloop in de grotere OESO-economieën.

4. Dit standpunt wordt onderschreven door Macharzina, in K. Macharzina, *Die Wettbewerbsfähigkeit der Bundesrepublik Deutschland im internationalen Vergleich*, *Betriebswirtschaftliche Forschung und Praxis*, vol. 41, 1989, blz. 472-488. Stihl, president van de invloedrijke DITH, is dezelfde mening toegedaan, maar ziet wel wolven aan de hemel. Zie H.P. Stihl, *Der Standort Bundesrepublik Deutschland im gemeinsamen Europäischen Markt - Perspektiven für das Jahr 1993*, *Betriebswirtschaftliche Forschung und Praxis*, vol. 41, 1989, blz. 449-459.

5. Opmerkelijk in dit verband is de visie van Flassbeck, die stelt dat de lage inflatie in de Bondsrepubliek ten opzichte van andere landen ook ten koste is gegaan van de winstgevendheid van Duitse investeringsprojecten. Voor kapitaalverschaffers was het buitenland niet zelden aantrekkelijker. Zo werden minder investeringen dan mogelijk gerealiseerd. Zie H. Flassbeck, *Die Standortqualität der Bundesrepublik Deutschland*, *Konjunkturpolitik*, vol. 34, 1988, blz. 255-267.

nomen. In 1989 trokken naar schatting 700.000 mensen onder deze noemer naar de Bondsrepubliek, waarvan naar schatting 200.000 direct een baan vonden. Het aantal Übersiedler, mensen afkomstig uit de DDR, bedroeg ongeveer 380.000. In november 1989 bedroeg de totale instroom 180.000, in december 1989 80.000. Tot nu toe lijkt de arbeidsmarkt van de Bondsrepubliek deze toestroom redelijk verwerkt te hebben. Tabel 2 beschrijft de globale arbeidsmarktontwikkelingen van de laatste drie jaar.

Nog meer dan in andere landen vormt inflatiebestrijding een van de voornaamste doelstellingen van de economische politiek in de Bondsrepubliek. De ervaringen van 1922 zullen hierbij zeker een rol bij spelen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Bundesbank bij de oplopende inflatie van 1979 direct een restrictief beleid doorvoerde. Deze situatie is tot 1985 blijven bestaan. Op dat moment was de inflatie zodanig afgenomen, dat meer ruimte ontstond om ook de doelstelling van een stabiele DM-koers te realiseren. Ondanks de ruimere geldgroei heeft dat niet geleid tot inflatie. Integendeel, de afgelopen jaren lag de inflatie beneden de 2%. In 1989 werden de monetaire teugels echter weer wat aangehaald. Enerzijds gebeurde dit om een dreigende oververhitting van de economie te voorkomen. Anderzijds kon de liquiditeitengroei afnemen doordat de overheid alsnog besloot de per 1 januari 1989 ingevoerde rentebelasting weer te annuleren. De hierdoor veroorzaakte geldvlucht werd zo weer tenietgedaan.

De overheid is er in geslaagd haar uitgaven onder controle te krijgen. De uitgaven van de overheid, waaronder begrepen de federale overheid, de Länder, de gemeenten en de sociale zekerheid, daalden in procenten van het bnp van 49,5 naar 47,3. Dat was vooral te danken aan dalende kosten voor de gezondheidszorg en voor de sociale zekerheid. Ondanks de doorgevoerde inkomstenbelastingherziening, slaagde ze er in om het financieringstekort te doen afnemen. De overheidsinvesteringen konden recentelijk zelfs weer iets toenemen. Naast terughoudendheid bij de uitgaven werd dit ook veroorzaakt door een verhoging van de verbruiksbelasting en door de gunstige conjuncturele ontwikkeling. Fels en Fröhlich zijn van mening dat de Duitse regering wel in moest grijpen door middel van bezuinigingen. Daarmee is ze geslaagd in het nastreven van een gematigde inflatie en een terugdringing van het overheidstekort, alsmede van een stabiel EMS⁶. Hellwig en Neumann stellen daartegenover dat de werkloosheid zeker nog niet is opgelost. Integendeel, zij stellen dat handhaving van de rigide loon- en arbeidsmarktstructuur, in combinatie met allerlei vormen van interventionisme het noodzakelijke proces van structuurverandering heeft vertraagd, met alle ongewenste gevolgen van dien⁷. De kritiek op het functioneren van de Duitse economie, op de inflexibiliteit, op de subsidies⁸, op de soms ingrijpende regelgeving en interventies van de kant van de federale en de Länderoverheid, op de macht van de vakbonden en/of de banken, lijkt daarmee ondergraven. Niet iedereen is overigens die mening toegedaan. Met name het beleid om bepaalde sectoren te subsidiëren of anderszins een 'nieuwe' industriepolitiek te willen voeren, is ook recentelijk nog bekritiseerd⁹.

Al met al lijkt de Bondsrepubliek zich opmerkelijk hersteld te hebben van de terugslag aan het begin van de jaren tachtig. Een forse economische groei, sterk oplopende investeringen, een dalende werkloosheid, een nog steeds fors overschot op de lopende rekening, en een gematigde prijsontwikkeling duiden zeker op een gunstige ontwikkeling.

Niet verheeld kan worden dat de Bondsrepubliek in dit decennium economisch minder gepresteerd heeft, ten opzichte van eerdere perioden en ten opzichte van concurrenten. Gahlen stelt dat juist de jaren tachtig duidelijk de lange-termijnsamenhang laten uitkomen tussen marktstructuur en economische ontwikkeling, tussen groei en

Tabel 3. Prognoses voor de Bondsrepubliek, 1989-1991

	1989	1990	1991
Groei bnp	4,3	3,2	3,1
Groei particuliere consumptie	1,8	3,5	3,0
Groei investeringen in machines	11,2	6,9	5,0
Groei overheidsbestedingen	0,0	1,0	0,3
Groei binnenlandse vraag	2,8	3,2	2,9
Bijdrage van het buitenland	4,5	4,5	
Investeringen in machines (% van bnp)	9,6		
Totale investeringen (% van bnp)	21,0	21,5	22,5
Arbeidsproductiviteit	0,8	1,9	2,1
Inflatie	3,3	2,6	2,6
Brutoloonkosten per werknemer	3,7	4,1	4,2
Groei aantal arbeidsplaatsen	1,4	1,2	0,7
Werkloosheid	7,3	7,1	7,2

Bron: OESO, *Economic Outlook*, nr. 46, Parijs, 1989.

verandering¹⁰. Dit onderstreept het belang van voldoende investeringen, van voldoende mogelijkheden tot structuurverandering. Of, en zo ja in welke mate, de concurrentiepositie ten opzichte van Japan is aangetast als gevolg van de achterblijvende investeringen, is vooralsnog nog niet aan te geven.

1990 en 1991: zeer gunstige vooruitzichten

"Dieser Jahreswirtschaftsbericht ist ein erzeugendes Nachweis für die Leistungsfähigkeit einer marktwirtschaftlichen Wirtschaftsordnung". Met deze aanhef begint het onlangs verschenen Jahreswirtschaftsbericht 1990¹¹. De economische verwachtingen voor de Bondsrepubliek zijn dan ook zeer behoorlijk te noemen.

De groei van het bnp zowel als van de binnenlandse vraag van de Bondsrepubliek zullen volgens de OESO bij de grote economieën alleen door Japan overtroffen worden. Het overschot op de lopende rekening overtroff sinds kort dat van Japan. De inflatie is slechts marginaal hoger dan in Japan. Alleen bij de werkloosheid wil het nog niet echt lukken. Hier scoren Japan en ook de Verenigde Staten duidelijk beter.

6. Zie G. Fels en H.-P. Fröhlich, Germany and the world economy: a German view, *Journal of policy modeling*, vol. 11, 1987, blz. 178-195. Blanchard merkt in een commentaar op dat er meer bezuinigd is dan nodig was, waardoor het economische herstel van West-Europa te laat op gang kwam en de werkloosheid in de Bondsrepubliek zelf niet is opgelost. Zie O. Blanchard, A US view; comment on paper Fels and Fröhlich, *Journal of Policy Modeling*, vol. 11, 1987, blz. 195-200.

7. Zie M. Hellwig en M.J.M. Neumann, Economic policy in Germany: was there a turnaround?, *Journal of Policy Modeling*, vol. 11, 1987, blz. 105-145.

8. Deze bedroegen, volgens de Sachverständigenrat op.cit. in de statistische bijlage, in DM 1988 47,7 mrd., wat neerkomt op 2,25% van het bnp. Ongeveer DM 15 mrd. is bestemd voor de landbouw, bosbouw en visserij, DM 8 mrd. voor de energiewinning en de energieproductie, en DM 5 mrd. voor de Bundesbahn.

9. Zie bij voorbeeld het rapport van de Sachverständigenrat, op.cit., 1990; de OESO, op.cit., met name hoofdstuk II; L. Lipschitz, J. Kremers, Th. Mayer en D. McDonald, *The Federal Republic of Germany; adjustment in a surplus country*, IMF Occasional Paper nr. 64, Washington, 1989, en W. Fuest en P.-R. Puf, Erfahrungen mit 'der neuen Industriepolitik', *Wirtschaftsdienst*, vol. 21, blz. 454-459. Zie voor een gedegen internationale vergelijking R. Ford en W. Suyker, *Industrial subsidies in the OECD economies*, OECD Working Paper, nr. 74, 1990.

10. Zie B. Gahlen, Zur wirtschaftlichen Wachstum in der Bundesrepublik Deutschland in den 80er Jahren, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Band 206, 1989, 347-356.

11. Zie Bundesministerium für Wirtschaft, *Jahreswirtschaftsbericht 1990*, Bonn, 1990.

Tabel 3 bevat de voornaamste gegevens voor de Bondsrepubliek, afkomstig uit de laatste *Economic outlook*. Deze prognoses komen sterk overeen met die van de Sachverständigenrat en van 8 (acht!) andere onderzoeksinstituten. Met uitzondering van de werkloosheidsdoelstelling, zijn bij alle variabelen de verwachtingen tamelijk positief.

Hoe zien de verwachtingen er nu gedetailleerder uit¹²? De consumptie blijft naar verwachting sterk doorgroeien. Dat is op de eerste plaats te danken aan de derde ronde van de inkomstenbelastingherziening, waarbij de belastingopbrengst met ongeveer DM 22 mrd. zal afnemen. Daarnaast zullen naar verwachting de nominale brutolonen met 7% stijgen, wat bij een prijsstijging van 3% een reële inkomensgroei van 4% betekent. Ten slotte zorgt ook de toestroom van immigranten voor een consumptie-impuls¹³.

De verwachtingen omtrent de investeringen blijven onverminderd gunstig. De Sachverständigenrat oordeelt dat de druk tot modernisering, vanwege de technologische vooruitgang en de voortschrijdende internationalisering, alsmede de zeer hoge capaciteitsbenutting hierbij van groot belang zijn. De productiecapaciteit zal naar verwachting met 2,5% groeien. Ook voor investeringen in de bouw zijn de vooruitzichten goed. Juist de laatste jaren is de woningbouw weer sterk aangetrokken, vanwege forse huurstijgingen en omvangrijke renovatie- en nieuwbouwplannen. De forse immigratie is hierbij van groot belang.

De verwachtingen over de buitenlandse handel wijzen op een afnemende groei van het handelsoverschot. Enerzijds komt dit door een lichte daling van de wereldhandels-groei, anderzijds lijkt de laatste maanden de import sterk aan te trekken. Desondanks zal naar verwachting in 1990 een nieuw record geboekt worden, met een handelsoverschot van DM 160 mrd. Daarbij zal ook het overschot op de lopende rekening dat van Japan overtreffen.

De werkgelegenheids-groei zal volgens de prognoses uitkomen op ongeveer 400.000 nieuwe banen. De toename van het arbeidsaanbod wordt geschat op ongeveer 310.000. Daarbij heeft men de eventuele toestroom van mensen uit de DDR, gelet op de vele onzekerheden, niet meegerekend. De werkloosheid daalt hierdoor slechts zeer licht. Tevens merkt men op dat ondanks de hoge werkloosheid er op tal van deelmarkten een niet onbelangrijke schaarste aan goed gekwalificeerd personeel is ontstaan, die ook door de immigratie uit Oost-Europa niet wordt opgelost. Dit betekent dat er op de arbeidsmarkt een gerede kans op forse loonstijgingen bestaat. Men benadrukt dat het bedrijfsleven bij de huidige loononderhandelingen een sleutelrol vervult voor het conjunctuurverloop in de nabije toekomst.

Door de Sachverständigenrat worden twee scenario's geschetst, één met een beheerste en één met een forse loonstijging. In het eerste geval worden geen problemen verwacht met de inflatie, en dus ook niet met het monetaire beleid. De gunstige conjunctuur zal zich in dit geval ook in 1991 voortzetten. Zijn de loonstijgingen echter fors, dan verwacht men een conjuncturomslag aan het einde van dit jaar. De inflatie zal oplopen vanwege de loonstijgingen, waardoor de Bundesbank genoodzaakt wordt in te grijpen. De hogere rente doet de investeringen afnemen alsmede de werkgelegenheids-groei. Wat betreft de inflatie wordt nog opgemerkt dat de verwachte loonstijging gemitigeerd wordt door dalende prijzen voor geïmporteerde grondstoffen en halffabrikaten.

De conjuncturele verwachtingen voor de Bondsrepubliek zijn daarmee tamelijk gunstig. Of ze echter gerealiseerd worden, is de laatste maanden toch wel onduidelijker geworden. In normale tijden zijn voorspellingen al met enige onzekerheid omgeven, maar in de huidige toestand lijkt het haast onmogelijk om tot enigszins betrouwbare voorspellingen te komen. De mogelijke vereniging van de DDR en de BRD en de daaraan voorafgaande economi-

sche en monetaire unie zijn dermate extreme gebeurtenissen dat niemand weet hoe de nabije toekomst zal verlopen.

De BRD en de DDR: enige observaties

Een artikel over de Bondsrepubliek kan in het huidige tijdsgewricht niet om de DDR heen. Het is echter een bijzonder moeilijk onderwerp. De kans is groot dat wat men opschrijft over te verwachten ontwikkelingen of maatregelen, op het moment van publicatie al weer achterhaald is¹⁴.

Duidelijk is dat de economie van de DDR in grote problemen is komen te verkeren. Hoe groot die problemen zijn, is eigenlijk alleen maar bij benadering aan te geven. Het ontbreken van betrouwbare data, niet alleen over de huidige situatie maar ook over de ontwikkelingen in het verleden, maakt iedere beoordeling twijfelachtig en ieder ingrijpen bijzonder gecompliceerd¹⁵. Duidelijk is dat het vertrek van 380.000 mensen in een jaar desastreus is geweest, zeker als dat de beter opgeleiden betreft¹⁶. Maar de beelden van bedrijfscomplexen met machines van voor de eerste wereldoorlog, van de verschrikkelijke milieuvervuiling van water, grond en lucht, van de slechte woningsituatie, en van de volstrekt verouderde infrastructuur spreken eigenlijk voor zich. Wat volgt zijn enkele observaties over de economie van de DDR, die een eerste indruk geven van de huidige stand van zaken¹⁷.

De arbeidsparticipatie in de DDR ligt bijzonder hoog, niet alleen hoger dan in de Bondsrepubliek maar ook hoger dan in Zweden. In 1985 bedroeg de beroepsbevolking, in procenten van de groep tussen 15 en 65 jaar, voor de DDR 89% en voor de BRD 63%. Het verschil tussen beide landen is vooral groot bij de vrouwen. De oorzaken voor deze hoge uitkomst voor de DDR zijn velerlei: een geringe mate van automatisering, veel gesubsidieerde banen, en de aanwezigheid van voorzieningen als kinderopvang. De sectorale verdeling van de werkgelegenheid verschilt niet sterk tussen de BRD en de DDR. In beide landen is het aandeel van de industrie zeer groot. Opvallend is verder dat de verdeling van de werkgelegenheid binnen de industrie tussen beide landen vrij gelijk is. In beide landen nemen de machine- en auto-industrie, de chemische industrie en de elektrotechniek alsmede de lichte industrie 70% van de totale werkgelegenheid voor hun rekening. De landbouw in de DDR verschaft nog 10% van de werkgelegenheid. Bij de economische groei wordt het statistische moeras betreden. De gepubliceerde gegevens laten zonder uitzonde-

12. Gebaseerd op Sachverständigenrat, op.cit., 1989, en Bundesministerium für Wirtschaft, op.cit., 1990.

13. Zie W. Nierhaus, Eastern immigrants boost consumption growth, *IFO-Digest*, nr. 4/89, 1989, blz. 23-25.

14. Het meest treffend werd deze snelheid van ontwikkeling geïllustreerd door de uitspraken van Pöhl, president van de Bundesbank, over de perspectieven van een 'Währungsunion'. Over het algemeen wegen dergelijke personen iedere uitspraak omtrent monetaire zaken op een goudschaaltje. Des te opmerkelijker is het dat Pöhl op 6 februari een mogelijke 'Währungsunion' als pure fantasie en als een illusie kenschetste, om 2 dagen later te stellen dat een dergelijke ontwikkeling een eerste stap is op weg naar de volledige Duitse hereniging.

15. Statistische data werden in de DDR tot de geheime staatszaken gerekend. Cijfers over het overheidsbudget en over de betalingsbalans werden nooit gepubliceerd. Cijfers die wel gepubliceerd werden, betroffen vaak alleen gebruikte of geproduceerde hoeveelheden, zonder indicatie over prijs of kwaliteit, of de methodiek was zo anders dat vergelijking met gebruikelijke data zeer moeilijk was.

16. Hierover zijn overigens nog geen betrouwbare gegevens bekend.

17. Daarbij is gebruik gemaakt van een publicatie van het Bundesministerium für Innerdeutsche Beziehungen, *Zahlenspiegel: Bundesrepublik Deutschland/Deutsche Demokratische Republik; ein Vergleich*, Bonn, 1988.

ring veel hogere groeicijfers zien voor de DDR dan voor de BRD. Over de periode 1960-1985 ligt het groeipercentage van eerstgenoemde op 4,4, van de tweede op nauwelijks 3. Deze verschillen zijn voor de industrie nog pregnanter (5,4% versus 2,8%). Alleen bij de diensten scoort de BRD gunstiger. Ook al was de uitgangssituatie in 1960 tussen beide landen zeer verschillend, het is duidelijk dat deze groeipercentages zich in de praktijk niet voorgedaan hebben. Een gedetailleerde vergelijking voor 1983 leert dat het bnp per hoofd in de DDR ongeveer 76% bedroeg van dat van de BRD, per werkende zelfs maar 49%¹⁸. Het totale bnp van de DDR komt daarmee uit op ongeveer 17,5% van dat van de BRD, bij een 1 op 1-koers. Daarbij heeft men gerekend met BRD-prijzen. Gelet op de kwaliteit van de produkten uit de DDR, is de kans op overschatting hierbij zeker aanwezig. De investeringsquote lag in de DDR op ongeveer 22%, vergelijkbaar met die in de BRD.

De verdeling van de investeringen over de verschillende sectoren loopt wel sterk uiteen. Terwijl in 1985 in de BRD de aandelen van diensten- en kwartaire sector, van woningbouw en van industrie uitkomen op 32%, 28% en 24%, liggen deze percentages in de DDR op respectievelijk 11, 13 en 57. Enerzijds wordt er in de DDR weinig geïnvesteerd door de overheid, in infrastructuur, ziekenhuizen, scholen enzovoort, en zijn ook de investeringen in de woningbouw betrekkelijk laag, de industrie daarentegen laat een zeer hoog aandeel zien. Gelet op de gerealiseerde arbeids- en energieproductiviteit zijn deze investeringen betrekkelijk improductief geweest.

Uitgedrukt in zogenaamde steenkoolequivalenten, bedroeg het verbruik aan energie in de DDR in 1985 7,8 ton SKE en in de BRD 6,3 ton SKE. Wordt rekening gehouden met de feitelijke produktie, dan zijn de verschillen dramatisch. Een opvallend verschil hierbij is verder dat in de DDR 79% van de energieproduktie uit het binnenland afkomstig is (vooral bruinkool), terwijl dat percentage in de BRD snel daalt en nu op 39 uitkomt.

Een van de gevolgen van de planeconomie in de DDR is de aanwezigheid van een beperkt aantal vrij omvangrijke bedrijven. Sinds het einde van de jaren zeventig zijn de meeste bedrijven organisatorisch in zogenaamde 'Kombinate' opgegaan. In 1985 bestonden 133 nationale Kombinate, met gemiddeld 25.000 personeelsleden, en 93 regionale Kombinate met gemiddeld 2.000 personeelsleden. Voor de hele industrie kwam het gemiddelde aantal personeelsleden per bedrijf uit op 925, tegenover 151 in de BRD¹⁹. De omvang van de werkgelegenheid in de grootste Kombinate komt met 70.000 mensen overeen met die van bedrijven als Philips in Nederland.

Volgens berekeningen lag de koopkracht per hoofd in de DDR in 1985 op 50% van die in de Bondsrepubliek. Deze schatting is gebaseerd op een vergelijking op basis van koopkrachtpariteiten. Een andere indicatie van de koopkracht, en van de prijs van afzonderlijke produkten, is de omvang van de arbeidstijd met een gemiddeld loon om een bepaald produkt te kopen. Globaal gesproken is in de DDR meer arbeidstijd nodig om industrieproducten te kopen dan in de BRD en iets minder voor allerlei diensten. Bij de voeding ontlopen de twee landen elkaar niet zoveel. Extreme verschillen zijn te vinden bij personenauto's (in DDR 4.375 uur, in BRD 694 uur) en bij kleurentelevisies (in DDR 1.009 uur, in BRD 81 uur).

Bij de internationale economische betrekkingen doet zich het probleem voor dat er geen officiële cijfers over de lopende rekening gepubliceerd zijn. Er zijn alleen geaggregeerde gegevens over de export en import, uitgedrukt in valutamarkten. *Vooralsnog is niet duidelijk hoeveel de buitenlandse handel in procenten van het bnp bedraagt.* In die buitenlandse handel vormen de Comecon-landen de voornaamste handelspartners. In 1987 had 66,6% van de handelsomzet betrekking op deze landen. De Sovjetunie (met 39%) en

Tsjecho-Slowakije (met 8%) zijn de belangrijkste landen. Op de derde plaats komt de Bondsrepubliek, met 7,1% van de totale handel. Nederland neemt hierbij de elfde plaats in, met een aandeel van ruim 1%. De Bondsrepubliek lijkt aldus een minder belangrijke handelspartner, dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Hierbij moet echter worden aangetekend dat de waarde van de gegevens dubieus is.

Ook voor de Bondsrepubliek was het belang overigens zeer beperkt. Van de totale buitenlandse handel van de Bondsrepubliek in 1988 had ongeveer 1,5% betrekking op de DDR²⁰. Ter vergelijking, voor Nederland lag dit percentage op ongeveer 12,5. Onlangs publiceerde de Bundesbank gegevens over het betalingsverkeer tussen de Bondsrepubliek en de DDR²¹. Uit dit artikel valt af te leiden dat het saldo van de lopende rekening en van de lopende rekening en kapitaalrekening vanaf 1975 tot 1988 voor de Bondsrepubliek negatief is geweest. Dit werd met name veroorzaakt door betalingen van de BRD aan de DDR voor het gebruik van de transitroutes naar West-Berlijn en voor betalingen aan bezoekers uit de DDR.

Samenvattend kan gesteld worden dat de economie van de DDR zich op een veel lager ontwikkelingsniveau bevindt dan de BRD, dat ondanks de inzet van veel arbeid en energie de uiteindelijke produktie kwantitatief en kwalitatief zeer mager is, dat er sprake is van een sterk verouderde produktie-uitrusting en, nauw daarmee verbonden, van een laag technologieniveau en dat de vervuiling dramatische vormen heeft aangenomen. Het is duidelijk dat iedere vorm van confederatie, integratie of vereniging gepaard zal moeten gaan met enorme investeringen, in bedrijven, woningen, infrastructuur en milieuvorzieningen, om de economie van de DDR ook maar bij benadering weer vergelijkbaar te krijgen met de Bondsrepubliek.

Afronding

Met deze conclusie is tegelijkertijd de onzekerheid geschetst die over de economische perspectieven van de Bondsrepubliek hangt. Duidelijk is dat de momenteel in gang gezette ontwikkelingen hun invloed zullen doen gelden op de Bondsrepubliek. Of er sprake zal zijn van oplopende rentestanden, instabieler DM, oplopende overheidsstekorten en verhoogde inflatie, of dat er een tweede 'Wirtschaftswunder' zal ontstaan, is momenteel niet te zeggen. De omvang van de Bondsrepubliek ten opzichte van de DDR, gemeten naar bevolking en bnp, het overschot op de lopende rekening van de Bondsrepubliek, de omvangrijke kapitaaluitstroom en de gezonde overheidsbegroting lijken er op te duiden dat de Bondsrepubliek bij het proces van economische integratie zijn hand niet hoeft te overspelen. De noodzakelijke investeringen in de DDR in bedrijven, in woningbouw, in infrastructuur en in milieubehoud zijn echter bijzonder moeilijk te schatten. Ook de reacties van bedrijven en bewoners, in BRD en DDR, zijn nog onvoorspelbaar. De mogelijke integratie van de Bondsrepubliek en de DDR betekent voor de Duitse locomotief een forse uitbreiding van het net. Of dit tot hogere snelheden of tot ontsporing zal leiden, zal de toekomst uit moeten wijzen.

C.W.A.M. van Paridon

18. Zie Bundesministerium für Innerdeutsche Beziehungen, op.cit., 1988, blz. 56.

19. In de landbouw zijn de verschillen nog groter, namelijk 166 mensen per bedrijf in de DDR en 1,2 in de BRD. In de bouwrijverheid zijn de verschillen gering, 39 in de DDR en 19 in de BRD.

20. In de statistieken van het Statistisches Bundesamt staat de handel met de DDR niet onder het hoofdstuk 'internationale handel', maar onder 'handel'.

21. Zie Deutsche Bundesbank, *Monatsberichte der Deutschen Bundesbank*, vol. 42, januari 1990.